

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

KEREITI YA 12

SESOTHO PUO YA LAPENG (HL)

PAMPIRI YA PELE (P1)

PUDUNGWANA 2023

MATSHWAO: 70

NAKO: Dihora tse 2

Pampiri ena e na le maqephe a 10.

DITAELO LE DIKELETSO HO MOHLAHLOBUWA

1. Pampiri ena e arotswe dikarolo TSE THARO, e leng:
KAROLO YA A: Tekokutlwisiso (30)
KAROLO YA B: Kgutsufatso (10)
KAROLO YA C: Dibopeho le ditlwaelo tsa Tshebediso ya puo (30)
2. Bala ditaelo TSOHLE ka tlhoko.
3. Araba dipotso TSOHLE.
4. Qala karolo E NNGWE le E NNGWE leqepheng LE LETJHA.
5. Seha mola qetellong ya karolo e nngwe le e nngwe.
6. Nomora dikarabo tsa hao jwalo ka ha dipotso di nomorilwe pampiring ya dipotso.
7. Tlola mola dipakeng tsa dikarabo tsa hao.
8. Tsepamisa maikutlo haholo mopeletong le popong ya dipolelo tse nepahetseng.
9. O eletswa ho sebedisa nako ya hao ka mokgwa ona:
KAROLO YA A: Metsotso e 50
KAROLO YA B: Metsotso e 30
KAROLO YA C: Metsotso e 40
10. Ngola ka mongolo o makgethe, mme o balehang.

KAROLO YA A: TEKOKUTLWISISO**POTSO YA 1**

Potsong ena o nehlwe mefuta e mmedi ya ditema. Bala tema e nngwe le e nngwe ka tlhoko o nto araba dipotso tsohle tse hlahang tlasa tema ka nngwe.

Bala tema ena e latelang, mme ha o qetile o arabe dipotso tse e latelang.

TEMA YA A**TLHASELO YA BATHO KE DINTJA TSA DIPITIBULU**

1	Dipitibulu ke mofuta wa dintja o kopantseng dijine (<i>genes</i>) tsa dintja tse bitswang dibulu le ditereiya. Dintja tsena ke leloko la ditau hantle kaha di na le semelo se tshwanang le sa ditau. Nalane ya dintja tsena e tloha dilemong tsa bo1800 moo di neng di sebedisetswa ho thabisa letshwele la batho ka ho lwana le dintja tse ding. Papading ena ho ne ho batlahala dintja tse sebete, tse kgongang ho lwana e mahlo mafubedu.	5
2	Sebopehong teng, motho a ka di halala hoba mebele ya tsona ha se e metenya, ke e mahareng feela empa Sesotho se re: ' <i>ha ho tume di melala</i> '. Boholo ba mefuta ena ya dintja bo na le dihlooho tsa sebopeho sa kgutlonne. Ditsebe tsa teng ha se makgapetlahadi a kang a tlou. Tse ding di na le ditsebe tse mahareng, ha tse ding di na le tse nyane haholo. Boya ba tsona ke bo bokgutshwanyane, bo boreledi. Mohatla ke o mokgutshwanyane. Ntja ena ke phiri lekong la nku kaha motho a ka iponela phoofotswana e ikgaulelang athe ke mahodi a patile maeba. E kgwathe feela o tle o bone ha dipela di falla.	10
3	Ho tloha ka selemo sa 2004 ke batho ba 38 ba lahlehetsweng ke maphelo a bona Afrika Borwa ka lebaka la ho harolwa ke dintja tsena. Palo ena e kenyeditse le bana ba banyane. Selemong sa 2022, e bile feko feela. Ha o re o mamela ditaba, hohle ho buuwa ka batho ba hlasetsweng ke dipitibulu. Ntho e utlwisang bohloko ke hore boholo ba mahlatsipa ana bo hlaselwa bo sa ile le kgongwana hodimo, bo iketlile. E re motho ha a re he! e be e fihlile namane e tshela.	15 20
4	Motho o ye a ipotse dipotso hore ha ho le tjee ebe phoso ke ya ntja kapa ya morui wa yona na, kaha kamehla ha tsietsi ya lefu e hlaha batho re batla sesosa sa lefu leo hobane letlalo la motho ha le thakgiswe fatshe. Ba bang ba hlaselwa ke dintja tsena ka lebaka la bohlaswa ba beng ba tsona ka ho se di tlame le ho siya diheke di butswa, ha ka lehlakoreng le leng e le ho hloka taolo ha dintja tsena. Tse ding tsa dintja tsena di matla a dihole, di ka kgaola diketane tse di tlameng ebe di tlola mabota a phahameng haholo.	25
5	Mabaka a bakang tlaselo ena a ka tlola seatla. Boholo ba dintja bo hlasela batho ka lebaka la tlala kaha ho na le barui ba dintja tsena ba sa di fepeng ka tshwanelo. Lephako ke lona le susumetsang dintja tsena hore di hlahafale mme di hlasele ntho e nngwe le e nngwe e emeng tseleng ya tsona kaha ha e iphetetse ka e e hlabileng. Ha nako ya tsona ya ho ja e ka feta ho se nko ho tswa lemina, di fetoha dintja tsa seloma mokgoki hobane batho ba bang ba rua diphoofolo ebe ba a di sotla. Phoofolo e tshwana le motho e hloka lerato la sebele. Ha o sa e bontshe lerato e fetoha sera ho wena.	30 35

6	Ka lehlakoreng le leng dintja tsena e ka ba metswalle ya batho ha di tshwerwe hantle, ebile di tlosa bodutu. Motho o lokela hore ka nako e nngwe a ke a tsamaye le ntja ya hae hore e hahlwe ke moya, a se ke a dula a e tlamme ka dinako tsohle. Ketso ena e etsa hore dintja tsena di tlwaele batho. Tlwaetsa bana ba hao hore ba se bapalle haufi le dintja tsena ba tshwere ditelabore kapa dinto tse etsang modumo hobane di ka hlahafala hampempe. O se ke wa leka ho fa ntja ya hao nama e dutlang madi hobane e tla lakatsa ho dula e hlasela batho hore e fumane mofuta oo wa nama.	40
7	Ha jwale setjhaba se arohile dikoto ha ho tluwa tlhaselong e bakwang ke dintja tsena. Ba bang ba batho ba re dintja tsena di tloswe ka hara setjhaba hobane di iphetotse koeyoko, di qeta setjhaba. Sena se etsa hore beng ba dintja tsena ba hlaselwe ke setjhaba mme ba jelle kgwebeleng jwalo ka maeba. Ka lehlakoreng le leng, beng ba dintja tsena le bona ba ikeme lepaketla hore dintja tsena di a ba thusa ka ho lebela matlo le thepa ya bona ha ba le siyo. Ba bolela hore ha ba nehelana ka dintja tsa bona, ba lokela ho fumana tiisetso ho tswa sepoleseng mabapi le polokeho ya bona le ya thepa ya bona. Leha ho le jwalo, beng ba tsona ba iphanyetsa nnete hobane ba lokela ho nnetefatsa hore diheke, mabota le diketane ke tse loketseng polokeho ya setjhaba malebana le dintja tsena. Kahoo, boikarabelo bo boholo bo lokela ho ba hodima beng ba dipitibulu.	45 50 55
8	Ha re hopoleng hore phoofolo le yona e tshwana le motho e na le maikutlo. Ha re di hlokomeleng hore le tsona di re hlocomele.	

[E fetoletswe le ho hlophiswa botjha ho <https://love-a-bull.org>]

- 1.1 Bolela hore qalong dipitibulu di ne di sebedisetswa eng. (1)
- 1.2 Hlalosa sebopeho sa pitibulu ka ntlha E LE NNGWE feela. (1)
- 1.3 Fana ka mabaka A MABEDI feela a etsang hore dipitibulu di qetelle di hlasetse batho. (2)
- 1.4 Fana ka lebaka le etsang hore dintja di se ke tsa fuwa nama e dutlang madi. (2)
- 1.5 Maele ana, '*ha ho tume di melala*', a moleng wa 8, a hlakisa jwang sebopeho sa pitibulu? (2)
- 1.6 Bolela se hlalolang ke mantswe ana a reng pitibulu ke ntja ya '*seloma mokgoki*', a sebedisitsweng moleng wa 34. (2)
- 1.7 Bolela hore polelo e latelang ke **Nnete** kapa **Mafosi** o be o fane ka lebaka la karabo ya hao. (2)
- Dipitibulu di kgetha batho bao di ba hlaselang. (2)

1.8 Kgetha karabo e nepahetseng ho (A–D). Ngola karabo e nepahetseng kapa tlhaku feela.

'Ho ya le kgongwana hodimo' (meleng ya 19–20) ho hlalosa hore ketsahalo e etseha motho ...

A a sa lebella.

B a shebile hodimo.

C a matha ka lebelo.

D a tsamaya butle.

(2)

1.9 Ke sefe se ka etswang ke setjhaba ho fedisa tlhaselo ena e sehloho e etswang ke dintja bathong? (2)

1.10 Akaretsa seratswana sa bosupa (7) ka dintlha TSE PEDI. (2)

1.11 Boikarabelo ba ho longwa ke pitibulu bo lokela ho jariswa mang? Tshehetsa karabo ya hao. (2)

Bala le ho boha tema ena e latelang, mme ha o qetile o arabe dipotso tse e latelang.

TEMA YA B

[Se qotsitse le ho lokiswa ho tswa ho dreamstime.com]

1.12 Ha o lekola setshwantsho se ka hodimo o ka re kamano ke e jwang dipakeng tsa ntja le monga yona? Tshehetsa karabo ya hao. (2)

1.13 Ketane e molaleng wa ntja e sebedisetswa eng? (1)

1.14 Ho latela moaparo wa mosadi ya hlahang setshwantshong se ka hodimo, o ka re diketsahalo tsee di etsahala sehleeng sefe sa selemo? Tshehetsa karabo ya hao. (2)

- 1.15 Hlalosa phapano e iponahatsang pakeng tsa mohopolo o hlahiswang ho TEMA YA A le mohopolo o hlahisitsweng ho TEMA YA B. (2)
- 1.16 Tshohla kamano dipakeng tsa ntja le motho. (3)

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA A: 30

KAROLO YA B: KGUTSUFATSO**POTSO YA 2**

Bala ditaba tsa tema e latelang, ebe o di kgutsufatsa ka ho ngola ka seratswana se momahaneng moo o hlalosang mabaka a etsang hore motho a kgone ha a robetse.

ELA TLHOKO: O lebeleletse ho etsa tsena tse latelang:

1. Kgutsufatso e be ya mantswe a sa feteng 90.
2. Dintlha e be TSE SUPILENG tse jereng mohopolo wa sehlooho.
3. Ngola ka mokgwa wa seratswana se momahaneng.
4. Bontsha palo ya mantswe ao o a sebedisitseng qetellong ya kgutsufatso ya hao.

TEMA YA C**MABAKA A ETSANG HORE MOTHO A KGONE HA A ROBETSE**

Batho ba bang ba kgona haholo ha ba robetse ka lehlakore le fosahetseng. Ba bang ba kgona hang feela ha ba beha dihlooho mosamong, ba kgaleha. Leha ba ka fetola mahlakore ao ba robotseng ka ona, ha ba emise ho kgona. Ba bang bona ba kgaotsa ho kgona hang ha ba tjhentjha mahlakore.

Batho ba nonneng haholo ba na le mafura a mangata mmeleng a kwalang motjha wa moya le ho etsa hore qoqotho e be nyane. Seo se sitisa hore motho a heme ka bolokolohi. O a bipetsana mme ka dinako tse ding o hema ka thata leha a shebile hoo bohle ba yeng ba mo utlwe.

Batho ba nwang jwala hangata ba ba le bothata bona ba ho kgona. Ha motho a utlwile ka lekwele, mesifa ya mmele, ho kenyelleditse le ya ho hema e a phomola mme ha e etsa jwalo o hema ka thata. Ho kgona ha hae ho utlwahala motho a le hole. O tla fumana a bile a ntse a hlafuna eka ho na le seo a se jang.

Ho na le batho ba nang le ditemetwane tse kgolo haholo. Ditemetwane tsena di kwala motjha wa moya ebe ha ba kgone ho hema hantle. Ha a qala a kgona, o utlwisa ditemetwane bohloko hoo re yeng re utlwe ho thwe motho o tshwerwe ke ditemetwane. Botle ke hore ditemetwane di kgona ho ntshuwa haeba di tshwenya monga tsona.

Ho tsuba kwae kapa seneifi ho baka tshwaetso ya motjha wa moya le ho etsa hore matshwafo a motho a fokole. Sena se etsa hore motho a hule ka falese ha a tlamehile ho hema. Modumo oo a o etsang ha a robetse, ke o hlobaetsang.

Nko ya motho e na le lefufuru le arolang masoba a dinko hore a be mabedi. Ha lefufuru lena le ka kobeha kapa la utlwa bohloko motho o ba le bothata ba ho hema. Ha a qala a robala, o qalella ho hema ka thata ebe o se a kgona. Ka nako tse ding motho ya jwalo o robala a butse molomo kaha o hema ka wona.

Mafu a fapaneng a kang sefuba, aleji le disaenase le ona a baka hore motho a be le bothata ha a hema. O ba le botsikinyana ka dinkong bo etsang hore a nne a pikitle dinko tsa hae, hoo qetellong a kgonang ha a robetse.

[E fetoleletse le ho hlophiswa botjha ho <https://www.otrivin.co.za>]

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA B: 10

KAROLO YA C: DIBOPEHO LE DITLWAELO TSA TSHEBEDISO YA PUO**POTSO YA 3: PAPATSO**

Bala le ho boha papatso ena e latelang e be o araba dipotso tse thehilweng hodima yona.

TEMA YA D**HA BAHATISI**

NGAKENG YA DIETA

Re di ntjhafatsa eka di tswa lebenkeleng

Le mekotlana le yona re a e lokisa!!!

- Na o na le dieta tsa kgale tse fedileng?
- Na o batla ho ya moketeng jwale dieta di marantha?
- Se di lahle di tlise ho rona re di ntjhafatse.
- Mahlo a tla ba ho wena feela moketeng oo.
- Se fele pelo, se nyahame.

- Re sebeta Mantaha–Moqebelo.
- Ha o re hloka ka tshohanyetso re a fumaneha.
- Re etele mona: 750 Dinonyana Street
Matjoing
- O ka re letsetsa mona: 012 345 6789
- Mabakeng a tshohanyetso: 082 112 2330

O tla kopana le basebetsi ba hlwahlwa, 'bomathulahohle'.

[Papatso ena e nkuwe le ho hlophiswa botjha ho tswa ho <http://www.economical.com>]

- 3.1 Difahleho tsa batho ba hlahang papatsong di tshohetsa molaetsa wa papatso ee jwang? (2)
- 3.2 Polelwana ena, '*mahlo a tla ba ho wena*', e na le tshusumetso efe ho moreki ya reretsweng papatso ee? (2)

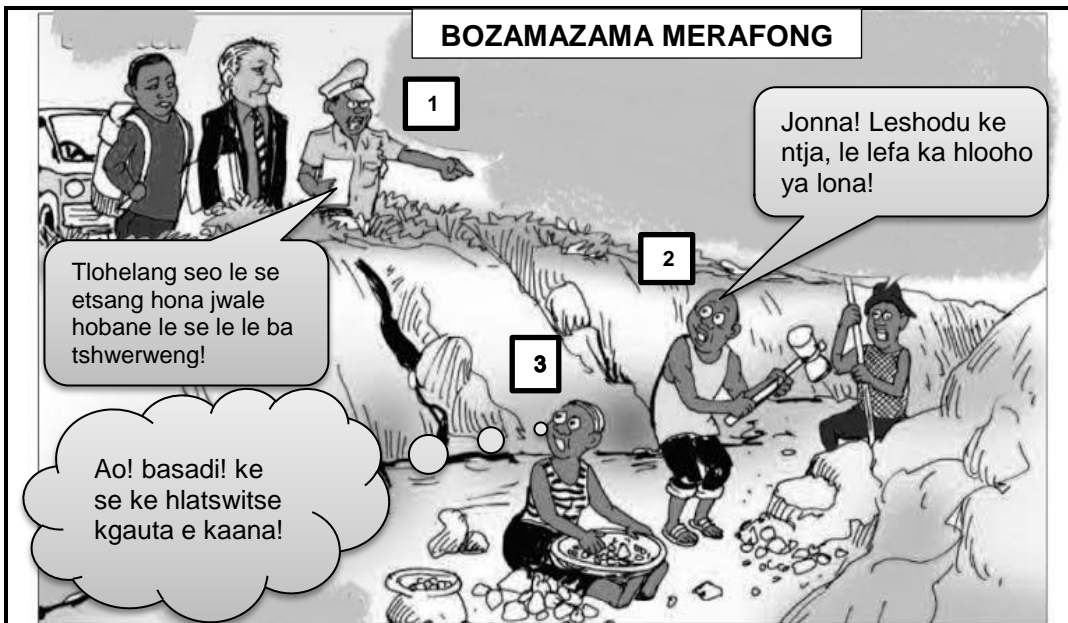

- 3.3 Na o ka re leeme le kgethollo di a bonahala papatsong ee? Tshehetsa karabo ya hao. (2)
- 3.4 Kgetha karabo e nepahetseng ho tsena A–D o be o fane ka lebaka la karabo ya hao.
- Mmapatsi o sebedisitse 'bomathulahohe' ho hlalosa hore ...
- A barekisi ba lokisa ntho e nngwe le e nngwe.
B barekisi ba finyella hohle moo ba hlokehang teng.
C barekisi ba roka dieta ka ho sebedisa diphatla.
D B le C di nepahetse. (2)
- 3.5 Ebe tshebediso ya boholo ba mengolo e fapaneng e na le tshusumetso efe ho bareki? (2)
- [10]

POTSO YA 4: KHATHUNU

Bala le ho boha khathunu ena e latelang e be o araba dipotso tse thehilweng hodima yona.

TEMA YA E

[Khathunu e qotsitse ho [twitter.com.Mining Malawi](https://twitter.com/Mining_Malawi)]

- 4.1 Hobaneng ha lepolesa le sebedisa puo ka tsela eo le e sebedisitseng ka yona? (2)
- 4.2 Keng e re bontshang hore baphetwa ba nomorilweng 2 le 3 ba tshohile haholo. (2)
- 4.3 Ebe tshebediso ya mantswe a reng '...le se le ntse le le ba tshwerweng' a totobatsa ntlha efe malebana le bozamazama? (2)
- 4.4 Keng e re bolellang hore mosebetsi wa bozamazama ha o kgethe bong? (2)
- 4.5 Na tshebediso ya maele a reng 'Leshodu ke ntja, le lefa ka hlooho ya lona' e loketse maemo a renang khathunung ee? (2)
- [10]

POTSO YA 5: TEMA YA PROSA

Bala tema ena e be o araba dipotso tsa thutapuo le tshebediso ya puo tse botsitsweng hodima yona.

TEMA YA F

1	Motseng o mong ho ne ho na le monna ya tumileng wa moporofeta. Mosebetsi wa hae e ne e le ho rapella bakudi ba tshwerweng ke malwetse a fapaneng. Le mahlanya o ne ye a a leke mme ka matsatsing a mang a fole mme ka a mang a pale. Ka letsatsi le leng ha tlišwa lehlanya le bofilweng ka marapo, le bohale bo tukang malakabe. Ke re le jang jwang le dikgomo! Ha le fihla, moporofeta a re le lokollwe. Ba mo tlišitseng ba latola bosehla. Moporofeta pelo tlepe! 'Suthang kaofela makwala ting, motho enwa ha a hlanye o na le mademona nna ha ke tshabe mademonanyana ana a hae.	5
2	Jo! ha a qeta ho realo, a lokolla lehlanya leo mme lona la mo kgorohela ka ho panya ha leihlo, la fihla la mo lahla fatshe. Dijase tse tshweu tsa pudukana leroleng. Kamora moo la mo nyafa ka meno dimpeng mona. Moporofeta ha a utlwa meno a lehlanya, a hoeletsa: 'Hee banna ba heso, nthuseng ke a shwa!' Ao, ha se be le ya mong ya lakatsang ho atamela. Kaofela ha bona ba tutumolotseha, ba qela ho leoto.	10

[E qotsitswe le ho lokiswa botjha ho tswa bukeng ya *Tadimisano*, JM Lenake]

5.1	Hobaneng ha mongodi a sebedisitse sehlongwanthao – nyana ho lentswe 'mademonanyana'?	(2)
5.2	Sekaseka tshebediso ya sekao se moleng wa 3 se reng 'Le mahlanya o ne ye a a leke'.	(3)
5.3	Tshebediso ya phetapheto polelong e latelang: 'Kaofela ha bona ba tutumolotseha le ho qela ho leoto ' moleng wa 13 e re bolella eng ka se neng se etsahala moo?	(2)
5.4	Ho ya ka wena na ho nepahetse hore mongodi a qale seratswana sa bobedi ka lelahlelwa lena 'Jo'.	(3)
		[10]

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA C: 30
MATSHWAO OHLE A PAMPIRI ENA: 70